

«ПРОВІДНИКИ ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ ПРИДНІПРОВ'Я»
(за матеріалами органів державної безпеки: збірник документів)
упоряд.: Юрій Пахоменков, Олександр Чепурко. Дніпро : Герда, 2021. 288 с.

Митрофаненко Юрій Станіславович,
кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри теорії і методики середньої
освіти
Комунального закладу «Кіровоградський обласний
інститут післядипломної
педагогічної освіти ім. Василя Сухомлинського»
mitrofanenko77@gmail.com
orcid.org/0000-0001-5371-3918

Метою статті є аналіз книги «Провідники повстанського руху Придніпров'я: збірник документів», виданої за підтримки Південно-Східного відділу Українського інституту національної пам'яті. **Методи.** Автор використовує метод науково-логічної критики для аналізу авторських текстів, що доповнюють збірник документів. Застосування такого методу дозволяє здійснити критичний аналіз авторських текстів: вступної статті, історичного нариса та археографічної передмови. **Результати.** Видання складається з двох частин: документів, які стосуються лідерів повстанського руху Придніпров'я, та аналітичних супровідних матеріалів: вступної статті, історичного нариса, археографічної довідки. Значна частина документів, зібраних упорядниками, вперше вводиться у науковий обіг. Це матеріали 15 архівно-кримінальних справ лідерів повстанського руху Придніпров'я, що супроводжуються короткими біографічними довідками. Більшість прізвищ раніше була невідомою для дослідників. Упорядковані документи також дозволяють простежити за методами боротьби каральних більшовицьких органів із повстанським рухом на Придніпров'ї; з'ясувати ставлення населення до учасників повстанського руху; встановити маловідомі факти з історії повстанства Придніпров'я. Окреслено перспективи нових досліджень, сучасних інтерпретацій та інновацій осмислення повстанства. Видання призначене для майбутніх дослідників періоду визвольних рухів та краєзнавців.

Збірник документів доповнюють супровідні аналітичні матеріали. Саме вони стали предметом критики. Автор звертає увагу на не досить ґрунтовний аналіз історіографії проблематики повстанського руху на Придніпров'ї, термінологічні неоднозначності; викликає питання визначення хронологічних меж дослідження, зокрема його верхньої межі, аналіз окремих етапів повстанського руху на Катеринославщині містить фактографічні недоліки.

Висновки. Попри критичні зауваження, що є обов'язковим елементом будь-якої наукової критики, рецензована праця – вдалий приклад пошукової роботи в архівних установах, тому є цінним здобутком української археографії періоду Української революції 1917–1921 рр. Документи, що містяться в книзі, відкривають широкі дослідницькі перспективи для істориків та краєзнавців.

Ключові слова: Українська революція, отаман, повстанський рух, отаманщина, Придніпров'я, архів, джерело, документ, історіографія.

LEADERS OF THE INSURGENT MOVEMENT OF PRYDNYPROV'YA
(according to the materials of states security bodies: a collection of documents)
emphasis.: Yuri Pakhomenkov, Alexander Chepurko. Dnipro : Gerda, 288 p.

Mytrofanenko Yurii Stanislavovych,
Candidate of Historical Sciences,
Senior Lecturer at the Department of Theory and Methods
of Secondary Education
Kirovohrad Regional Institute of Postgraduate Pedagogical
Education named after Vasyl Sukhomlynsky
mitrofanenko77@gmail.com
orcid.org/0000-0001-5371-3918

Purpose. The aim of the article is to analyze the book “Leaders of the Dnieper Insurgent Movement: a collection of documents”, published with the support of the South-Eastern Department of the Ukrainian Institute of National Memory. **Methods.** The author uses the method of scientific and logical criticism to analyze the author's texts that supplement the collection of documents. The use of this method allows for a critical analysis of the author's texts: introductory article, historical essay and archeographic preface. **Results.** It is established that the publication contains scientific novelty, as a significant part of the documents collected by O. Chepurko and Y. Pakhomenkov is introduced into scientific circulation for the first time. These materials contain 15 archival and criminal files of the leaders of the Dnieper insurgent movement, their brief biographical references. Much of the surnames were previously unknown to researchers. Organized documents make it possible to trace the methods of struggle of the punitive Bolshevik authorities against the insurgent movement in the Dnieper, to find out the attitude of the population to the members of the insurgent movement, to find out little-known facts. The authors outline the prospects for new research, modern interpretations and innovations in understanding the insurgency. Publications of future researchers of the period of liberation struggles and local historians. **Conclusions.** Despite

the critical remarks that are a mandatory element of any scientific criticism, the peer-reviewed work is a successful example of research work in archival institutions and is a valuable achievement of Ukrainian archeography of the Ukrainian Revolution of 1917–1921. The documents contained in the book open wide research perspectives for historians and local historians. The book was published with the support of the South-Eastern Department of the Ukrainian Institute of National Remembrance.

Key words: Ukrainian revolution, ataman, insurgent movement, otamanshchyna, Dnieper region, archive, source, document, historiography.

1. Вступ. Помітною подією в українській археографії та історіографії став вихід збірника документів «Провідники повстанського руху Придніпров'я» (Чепурко, Пахоменков, 2021) за підтримки Південно-Східного міжрегіонального відділу Українського інституту національної пам'яті, який очолює І. Кочергін – доктор історичних наук, професор Дніпровської політехніки. Книгу було вже тричі презентовано в Дніпрі: у музеї історії Дніпра; краєзнавчому клубі «Ріднокрай» та на XII Дніпропетровській обласній історико-краєзнавчій конференції «Історія Дніпровського Надпоріжжя» (9–12 листопада 2021 р.).

Метою статті є аналіз цього актуального видання із застосуванням методу науково-логічної критики, яка, на думку автора, приверне увагу до збірника та стане катализатором для подальших наукових дискусій.

2. Джерелознавчий аналіз. В анотації до видання зазначено, «що на його сторінках висвітлюється історія національно-визвольної боротьби повстанців Криворіжжя та Дніпровського Надпоріжжя – регіонів України, які сьогодні розташовані в межах Дніпропетровської області та є частиною Придніпров'я. У книзі наведено документи радянських репресивних каральних органів державної безпеки (ВУНК, ДПУ, НКВС), які містять інформацію про методи боротьби радянського режиму з повстанцями і розкривають подробиці життєписів керівників та організаторів повстанських загонів» (Чепурко, Пахоменков, 2021: 4).

Джерельну базу цієї збірки становили оригінали або копії документів, які зберігаються в архівному підрозділі УСБУ в Дніпропетровській області та Державному архіві Дніпропетровської області, віднайдені укладачами видання О. Чепурком та Ю. Пахоменковим. Більшість з цих документів вперше вводиться в науковий обіг, що є найвагомішою цінністю видання.

Книгу умовно можна поділити на дві частини: документи, вміщені в розділі «Повстанські ватажки: мовою документів», та аналітичні матеріали до цих джерел, які складаються зі вступної статті Д. Архирейського, історичного нарису Ю. Пахоменкова та археографічної передмови О. Чепурка (Чепурко, Пахоменков, 2021). Також Ю. Пахоменков у додатку до нарису наводить перелік отаманів і командирів українських повстанських загонів Катеринославщини 1918–1922 рр. Книга має ілюстровані додатки: фото деяких повстанських ватажків (Чепурко, Пахоменков, 2021: 270–274). Видання дає можливість ознайомитися з біографіями маловідомих учасників повстанського руху Придніпров'я.

Найбільшою цінністю книги, розрахованої на науковців, краєзнавців та всіх, хто цікавиться історією повстанського руху, є документи, віднайдені в архівах упорядниками. Частиною цих документів автор уже встиг скористатися під час підготовки доповіді на тему «Вільнокозацький рух на Катеринославщині 1917–1919 рр.: історіографія проблематики та перспективи дослідження» на XII Дніпропетровській обласній

історико-краєзнавчій конференції «Історія Дніпровського Надпоріжжя» (9–12 листопада 2021 р.).

Архівний матеріал чітко структурований. Матеріалам справи передують коротка інформаційна біографічна довідка про провідника повстанського руху. Укладачам вдалося віднайти 15 архівно-слідчих справ колишніх учасників повстанського руху, які були порушені проти них більшовицькими карально-репресивними органами в 1920–1930-ті рр. (Чепурко, Пахоменков, 2021: 38–270). Натомість у додатку Ю. Пахоменкова зустрічаємо вже 99 прізвищ «отаманів і командирів» українських повстанських загонів Катеринославщини (Чепурко, Пахоменков, 2021: 29–32).

Постає два питання: у чому відмінність між отаманами та командирами та звідки така різниця в кількості провідників від 15 до 99? Відповідь на перше питання читач не отримує ні в передмові Д. Архирейського, ні в історичному нарисі Ю. Пахоменкова. На питання щодо чисельної розбіжності ватажків Ю. Пахоменков частково відповів під час презентації книжки на XII Дніпропетровській обласній історико-краєзнавчій конференції «Історія Дніпровського Надпоріжжя». Він пояснив, що до переліку «отаманів та командирів» потрапили всі прізвища, що згадуються в матеріалах архівно-слідчих справ. Однак це той випадок, коли подібна відповідь викликає ще більше запитань. По-перше, деякі прізвища, наведені в додатках, відсутні у матеріалах справ. Наприклад, серед переліку ватажків повстанського руху Катеринославського повіту згадується безіменний ватажок на прізвище Гулий (Чепурко, Пахоменков, 2021: 30). Спроба відшукати це прізвище серед іменного покажчика не дає результатів. Прізвище Гулий читач там не знайде. Подібна ситуація і з Семесенком, що згадується як отаман Катеринославського повіту (Чепурко, Пахоменков, 2021: 30).

Отже, знову питання: як ці особи потрапили до переліку «отаманів та командирів Придніпров'я»? Вони були отаманами чи пересічними учасниками повстанського руху? Гулий – це відомий отаман Катеринославщини Андрій Гулий-Гуленко, що згадується в матеріалах справи Р. Федорченкова у контексті подій Другого Зимового походу, чи інша особа? (Чепурко, Пахоменков, 2021: 255, 257). Подібний випадок і з Семесенком. Читач знову міркуватиме: чи це відомий своїми єврейськими погромами в лютому 1919 р. отаман Іван Семесенко, який народився на Катеринославщині, чи мова про іншого учасника повстанського руху?

Також виникає питання до підходів, за якими Ю. Пахоменков сформував цей перелік. Із матеріалів справ виходить, що отаманами чи командирами були лише 15 осіб, а інші могли бути пересічними учасниками повстанського руху. Постає й інше питання: чому, наприклад, до переліку провідників не потрапили відомий Юхим Божко з Катеринослава та верхньодніпровський отаман Саква? Останній спільно з Романом Самокишем, отаманом полку Січових Стрільців «Вільного

козацтва», у січні 1919 р. відновив у Катеринославі владу УНР. Ю. Пахоменков пояснив це тим, що до переліку отаманів включили лише повстанських ватажків Придніпров'я, не пов'язаних із регулярною армією УНР. Його відповідь намагався доповнити директор видавництва «Герда», мовляв, серед переліку отаманів лише ті, чий прізвища згадуються в архівно-слідчих справах. Однак у січні 1919 р. колишній вояк армії УНР Юхим Божко не був старшиною Дієвої армії УНР. У Катеринославі він формував підрозділ під назвою «Запорізька Січ» як іррегулярну частину, про що навіть дав оголошення в газеті «Республіканець» (1919 р.) (Митрофаненко, 2016: 127–128). Тобто він потрапляв під критерії, визначені Ю. Пахоменковим. Відсутність підрозділу Юхима Божка у складі регулярної армії УНР підтверджують такі документи: «Список оперуючих частин армії УНР на 29.12.1918 р.» та «Бойовий склад армії УНР 11 січня 1919 р.» (Тинченко, 2004: 460, 466).

Що стосується Сакви, то це прізвище кілька разів згадувалося на сторінках часопису «Республіканець», присвяченого подіям визволення Катеринослава від махновсько-більшовицьких військ (Митрофаненко, Цимлякова, 2011: 178). Чому ж тоді Саква не потрапив до переліку «отаманів та командирів Придніпров'я»? Напевне, єдиною підставою невнесення Сакви до переліку отаманів Верхньодніпровського повіту була відсутність його прізвища в архівно-слідчій справі. Сумнівний критерій, виходить, якщо тебе не здали товариші та не виявили вороги, то ти вже не провідник. Або тоді варто було зазначити, що до переліку отаманів та командирів, вміщеного у додатку, потрапили виключно ті, хто згаданий у виявлених справах, але з цим в укладанні переліку теж проблеми, про що вже йшлося вище.

Незважаючи на критичні зауваження, джерела, віднайдені О. Чепурком та Ю. Пахоменковим, ілюстративний матеріал, біографічні довідки отаманів є цінним матеріалом для дослідників із Придніпров'я та всієї України, що вже має свою електронну версію (URL: <https://uinp.gov.ua/elektronni-vydannya/zbirnyk-dokumentiv-providnyku-povstanskogo-ruhu-prydniprova>).

3. Наукова критика вступної статті. Після аналізу джерельної бази варто перейти до критики супровідних матеріалів, з яких починається знайомство зі збірником. Видання відкриває вступна стаття професора, доктора історичних наук Д. Архирейського «Отамани Української революції». Незважаючи на гучні регалії автора, цей матеріал є найслабшою ланкою книжки. Д. Архирейський розпочинає свою статтю помпезно з цитат М. Драгоманова, Н. Махна, Б. Пастернака. Ознайомившись зі змістом цієї вступної статті, розумієш, що не вистачає лише М. Лермонтова з його рядками про те, як «смішались в кучу кони, люди» (Чепурко, Пахоменков, 2021: 5).

Надалі в статті Д. Архирейського спостерігаємо, всупереч здобуткам української історіографії, ототожнення таких явищ, як отаманщина та повстанський рух. Ця плутанина є характерною рисою наукових, тобто антинаукових підходів цього дослідника (Митрофаненко, 2016: 126–140). Дискусія щодо змісту цих понять розміщена на сторінках збірника «Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження» в рубриці «Наукові дискусії» (Архирейський, 2016: 115–125; Митрофаненко, 2016: 126–140; Щербатюк, 2016: 141–146).

Не будемо, на відміну від Д. Архирейського, повторювати написане 5 років тому. Натомість зазначимо, що «антинаукові погляди» Ю. Митрофаненка, про які через відсутність аргументів пише Д. Архирейський, знайшли підтримку у Вченої ради Дніпровського національного університету ім. Олесья Гончара в повному її складі під час захисту кандидатської дисертації «Отаманщина як суспільний феномен Української революції періоду Директорії 1918–1919 рр.». А монографія «Українська отаманщина 1918–1919 рр.» отримала позитивний відгук від провідних дослідників періоду Української революції 1917–1921 рр.: В. Верстюка, В. Лободаєва, В. Солдатенка, В. Щербатюка, Р. Пирога та В. Скальського (Верстюк, 2017: 12; Верстюк, Лупандін: 2020: 49; Лободаєв, 2016: 321; Солдатенко, 2016: 50; Щербатюк, 2011: 256; Щербатюк, 2016: 141–146; Пиріг, Скальський, 2021: 115).

В. Лободаєв у статті «Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні» наголосив на різниці між термінами «повстанство» та «отаманщина»: «Деякі історики та публіцисти ототожують «отаманщину» та «повстанський рух», що є цілковитою помилкою. Під повстанством слід розуміти відкрите протистояння невинному політико-державному режиму, а під отаманщиною – конфлікт повстанців-отаманів із формально визнаною над собою владою у вигляді невиконання та ігнорування наказів, збройних конфліктів, організації збройних повстань і заколотів проти офіційно визнаної ними влади» (Лободаєв, 2016: 321).

Саме так характеризують дефініцію «отаманщина» рецензенти книжки «Провідники повстанського руху Придніпров'я», знані фахівці проблематики визвольних рухів Ф. Турченко (Турченко, 2010: 221), О. Реєнт (Реєнт, 1999: 159–161) та С. Кульчицький. На останнього, до речі, у своїй статті посилається Д. Архирейський, уникнувши згадки про те, що ж під отаманщиною розуміє відомий історик (Чепурко, Пахоменков, 2021: 7). Нижче наведемо розуміння С. Кульчицьким сутності отаманщини та її негативного впливу на процесі Української революції 1917–1921 рр.: «Отаманщина стала закономірним наслідком беззавдання, яке охопило країну після падіння гетьманського режиму. Директорія не мала жодних важелів управління і навіть не робила спроб створити їх, бо була паралізована протистоянням лідерів. В атмосфері анархії та свавілля, яку назвали отаманщиною, страхітливих масштабів набули єврейські погроми» (Кульчицький, 2013: 297). У посібнику з історії України для підготовки до ЗНО С. Кульчицький наводить таке визначення цієї дефініції: «отаманщина – свавільні дії повстанських загонів, сформованих отаманами, їхнє небажання підпорядковуватися наказам командування, що підірвали Директорію зсередини, знесилювали її в боротьбі з більшовиками» (Кульчицький, 2020: 224).

А на сторінках збірника документів «Провідники повстанського руху Придніпров'я» продовжуємо помічати розбіжності у трактуванні цих термінів. Якщо Д. Архирейський ототожнює повстанський рух та отаманщину, то Ю. Пахоменков, автор видання «Повстанський рух Придніпров'я: історичний нарис», розвиток повстанського руху вбачає у трансформації «горезвісної отаманії» в більш організований повстанський

рух, що досяг свого піка в 1919–1920 рр. «Поступово повстанський рух набував національного змісту й перетворювався на український визвольний рух із власною політичною програмою», – наголосив Ю. Пахоменков (Чепурко, Пахоменков, 2021: 20).

Схоже, що колектив авторів так і не визначився, що ж вони розуміють під «отаманщиною»: супротив українського повстанства ворожим державним моделям чи конфлікт зі своєю формально визнаною владою? Автор біографічної довідки Михайла Мелашка (припускаємо, що це був О. Чепурко) пише, що Михайло Мелашко був учасником «отаманщини», водночас інші 14 згадуються як провідники повстанського руху (Чепурко, Пахоменков, 2021: 201). Як розуміє цей термін доцент О. Чепурко, невідомо.

Інша дискусійна тема – це хронологічні межі збірника документів, які окреслюють повстанський рух на Придніпров'ї 1918–1922 рр. Викликає сумніви 1918 р. як дата початку повстанського руху на Придніпров'ї. Невже на Катеринославщині не було виявів повстанства у 1917 р.? Ознайомлення з працями В. Лободаєва та М. Ковальчука дозволяє зробити висновок, що на Подніпров'ї існував потужний вільнокозацький рух (Лободаєв, 2010; Ковальчук, 2015). Ю. Пахоменков пише, що зародження повстанського руху Криворіжжя та Надпоріжжя пов'язане з утворенням загонів Вільного козацтва наприкінці 1917 р. (Чепурко, Пахоменков, 2021: 18). Якщо так, то чому автори книги обрали 1918 р. відліком повстанського руху на Придніпров'ї? Відповіді на це питання ми знову не знаходимо. З цього приводу варто зазначити, що вільнокозацькі організації на Катеринославщині виникли значно раніше, у вересні 1917 р., а наприкінці 1917 р. їхня чисельність нараховувала понад 1000 боекватних вояків. Саме загопи Вільного козацтва чинили опір спробам місцевих більшовиків, які отримали підтримку від загону П. Єгорова, що прибув із Москви, встановити в Катеринославі радянську владу (Ковальчук, 2015: 435–443).

Повернемося до вступної статті Д. Архирейського. Під час презентації книжки на XII Дніпропетровській обласній історико-краєзнавчій конференції «Історія Дніпровського Надпоріжжя» (9–12 листопада 2021 р.) професор повідомив, що стосунку до ґрунтовної пошукової роботи в архівах він не мав, а був запрошений до складу авторського колективу лише як автор вступної статті. Така чесність, безумовно, заслуговує на повагу. Однак, проаналізувавши матеріал Д. Архирейського, складається враження, що професор не ознайомився зі змістом документів, наведених у збірнику. У вступній статті немає навіть натяку на аналіз змісту матеріалів, ретельно зібраних укладачами! Також у ній відсутні прізвища «отаманів Української революції» з Придніпров'я, адже саме таку назву має вступна стаття, не виокремлено етапи повстанського руху на Катеринославщині. Д. Архирейський чомусь уникнув дискусії з Ю. Пахоменковим із приводу «горезвісної отаманії» (Чепурко, Пахоменков, 2021: 20). Натомість в тексті Д. Архирейського знаходимо нову дефініцію – «збройний протестантизм» (Чепурко, Пахоменков, 2021: 12). Ні, мова не про гугенотів чи учасників селянської війни Т. Мюнцера в Німеччині, а про українських повстанців, яких Д. Архирейський невідомо за якою логікою: формальною чи неформальною,

називає українськими «протестантами!» (Чепурко, Пахоменков, 2021: 11).

4. Аналіз та критика історичного нарису. На фоні поверхового викладу матеріалу Д. Архирейським, сповненого термінологічної плутанини, історичний нарис Ю. Пахоменкова «Повстанський рух Придніпров'я 1918–1922 рр.» сприймається значно краще. Але цей нарис має один серйозний недолік – не досить ґрунтовний аналіз історіографії проблематики повстанського руху на Придніпров'ї (Чепурко, Пахоменков, 2021: 11). Так, Ю. Пахоменков відзначив появу досліджень біографій низки повстанських отаманів Придніпров'я, згадавши праці О. Мельника, Н. Ковальнової, Д. Архирейського, А. Демартино, О. Чепурка (Чепурко, Пахоменков, 2021: 18). Але поза увагою автора опинилися ґрунтовні дослідження аналізу подій повстанського руху на Придніпров'ї. Зокрема, В. Лободаєва, автора монографії «Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917–1918 рр.», присвяченої історії генезису цього явища, та М. Ковальчука, який порушив проблематику повстанського руху на Катеринославщині у книгах «Битва двох революцій. Перша війна УНР з Радянською Росією 1917–1918 рр.» та «Без переможців. Повстанський рух в Україні проти білогвардійських військ генерала А. Денікіна (червень 1919 р. – лютий 1920 р.)» (Лободаєв, 2010; Ковальчук, 2012; 2015). Їхні монографії містять чимало важливої інформації, яка стосується різних етапів повстанського руху на Катеринославщині 1917–1919 рр.

На жаль, праці цих дослідників, що базуються на солідній джерельній базі архівів США, Росії, Польщі, Чехії, України, не згадуються в історичному нарисі Ю. Пахоменкова. Тому на його сторінках ми зустрічаємо хибну тезу про перші збройні виступи загонів Вільного козацтва навесні 1918 р. (Чепурко, Пахоменков, 2021: 11). Насправді вільнокозацькі підрозділи ще в грудні 1917 р. у боях за Катеринослав із місцевими червоногвардійцями та московськими загонами П. Єгорова, на відміну від регулярних частин УНР, проявили себе якнайкраще. Численні загопи, створені братами Горобцями (колишніми Воробйовими), чинили серйозний опір більшовикам. Зокрема, М. Ковальчук у книзі «Битва двох революцій» у розділах, присвячених боям у Катеринославі, згадує про робітничий загін вільного козацтва (700 осіб), сформований братами Горобцями, та вільнокозацькі осередки Новомосковського та Верхньодніпровського повітів, а також вільних козаків Діївки, Сухачівки, Нових Кодаків (Ковальчук, 2015: 422). Проте без підтримки регулярних частин УНР вільнокозацькі загопи були змушені залишити Катеринослав. Однак уже у квітні 1918 р. саме загопи катеринославського вільного козацтва під супроводом братів Горобців першими увійшли до звільненого від більшовиків Катеринослава (Лободаєв, 2010: 184).

Не потрапили до переліку «досліджень біографій низки повстанських отаманів Придніпров'я» статті А. Буланової (Буланова, 2016: 146–153), Т. Цимлякової, присвячені постаті Романа Самокиша (Самокишина) та його військової частині (Цимлякова, 2007: 53–63; Цимлякова, 2011: 175–182). Чому на цьому акцентовано увагу? Бо саме цей полк, зібраний із галичан та українців Придніпров'я, разом із загоном верхньодніпровського отамана Сакви зіграв головну роль у визволенні

Катеринослава від більшовицько-махновських військ 1 січня 1919 р. 22 січня 2017 р. у Дніпрі поблизу Преображенського собору з нагоди Дня соборності України було встановлено пам'ятник, на якому є згадка про полк Січових Стрільців «Вільного козацтва».

У контексті аналізу повстанського руху на Катеринославщині в 1919 р. неможливо оминати ґрунтовне дослідження М. Ковальчука «Без переможців. Повстанський рух в Україні проти білогвардійських військ генерала А. Денікіна (червень 1919 р. – лютий 1920 р.)». Автор проаналізував повстанський рух на Катеринославщині проти російських білогвардійців (Ковальчук, 2015: 86–97, 103–112). У цій книзі також є чимало згадок про Трифона Гладченка та Михайла Мелашка, впливових провідників повстанського руху Придніпров'я (Ковальчук, 2015: 333, 336).

Не згадали автори статті й про матеріали, зібрані Р. Круциком у книзі «Народна війна», присвяченій повстанцям на теренах УНР під час визвольного руху 1917–1921 рр. (Круцик, 2011: 173–178). У розділі «Катеринославщина» автор наводить цікаві документи з історії повстанства, рідкісні світліни, власний перелік отаманів повстанських загонів із 62 осіб, які діяли на Придніпров'ї, котрий, треба відзначити, суттєво доповнив Ю. Пахоменков (Чепурко, Пахоменков, 2021: 29–33). Також варто було звернути увагу на матеріал, зібраний Р. Круциком під час підготовки видання «Чекістське досьє окупованої України». Перший том цієї тритомної збірки документів містить інформацію про повстанський рух на Катеринославщині 1917–1922 рр. Тим більше, що ці матеріали у другій половині 40-х рр. формували представники радянських каральних органів (Круцик, 2015: 434–480).

Події повстанського руху на Катеринославщині 1920 р. розкрито Ю. Пахоменковим фахово та змістовно, якщо не зважати на дрібні зауваження, що стосуються діяльності Олександрійської повстанської повітової дивізії Костя Пестушка (Степового, Блакитного) та помилку у написанні власних назв топонімів Холодний Яр та Чорний ліс (Чепурко, Пахоменков, 2021: 11). Наприклад, Ю. Пахоменков зазначає, що Степова дивізія Костя Пестушка влітку та восени 1920 р. здійснила рейд Олександрійським повітом (Чепурко, Пахоменков, 2021: 11). Тут варто було б додати назву Херсонської губернії, до якої він належав. Однак Олександрійським повітом рух степовиків не обмежився. Влітку 1920 р. дивізія на короткий час захопила губернський центр Херсон (Степовий, 2021: 156). Військові операції дивізії Костя Пестушка було описано в книзі Юрка Степового (Федора Пестушка, рідного брата отамана) та сучасними дослідниками на сторінках видання «Роки боротьби на Єлисаветчині 1917–1922 рр. Український погляд. Книга 3. Проти білих та червоних окупантів» (Степовий, 2021; Митрофаненко, 2020: 138–142, 155–157).

Література:

1. Архирейський Д. Отамани революції. Щодо визначення сутності української отаманщини доби революції 1917–1921 рр. (на основі критики однойменної книги Ю. Митрофаненка). *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження* : зб. наук. праць. Вип. 14. Дніпро : Ліра. С. 115–125.
2. Буланова А. Повстанський рух Катеринославщини доби 1917–1921 рр. в оцінках представників української еміграції та діаспори. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження* : зб. наук. праць. Вип. 14. Дніпро : Ліра. С. 146–151.

Сумнівним є твердження автора «*про стрімкий та бурхливий підйом повстанського руху восени 1921 р. у районі Чорного лісу*» під впливом Другого Зимового походу (Чепурко, Пахоменков, 2021: 25). Невдалий рейд армії УНР не поживив повстанську активність навіть тих отаманських загонів, що діяли на Поділлі та Поліссі, на терени яких увійшли Подільська і Волинська групи війська УНР, не кажучи про більш віддалені від походу повстанські угруповання, про що свідчать спогади як повстанців, так і учасників походу. Старшина Подільської групи Дмитро Зоренко згадував розмову з одним із повстанців:

«*Старшина від Орлика* (отамана Федора Артеменка, який діяв на Київщині, – Ю. М.) *оповідав нам, що два місяці тому його організація була міцна і ще тоді Орлик міг дати самої до 2000 шабель, а охотників міг зібрати багато тисяч. Тоді вони сподівалися на наш прихід, але тепер справа з повстанням є безнадійна*» (Тинченко, 2017: 152; Гальчевський, 2011: 159–160).

Джерел на підтвердження своєї версії про вплив Другого Зимового походу на поживлення повстанської активності в грудні 1921 р. поблизу Холодного Яру автор історичного нарису не наводить.

Третя частина аналітичних матеріалів книги «Провідники повстанського руху Придніпров'я» – це археографічна довідка, підготовлена доцентом О. Чепурком. Цей матеріал подано фахово, змістовно, з характеристикою документів, упорядкованих автором, та їх критичним аналізом. О. Чепурко формулює низку цікавих дослідницьких проблем, що становлять науковий та суспільний інтерес і пов'язані з застосуванням дефініції «комбатант» до провідників українського повстанства та юридичною реабілітацією отаманів Придніпров'я (Чепурко, Пахоменков, 2021: 36).

5. Висновки. Рецензоване видання, незважаючи на критичні зауваження, становить безумовний інтерес як для дослідників, членів реабілітаційних комісій, котрі отримали великий матеріал для перегляду справ засуджених радянською владою отаманів, так і для пересічного читача. Кожен охочий тепер має можливість ознайомитися зі змістом важкодоступних для нього документів. Книга є вдалим прикладом для дослідників із інших міст України, які можуть здійснити подібну пошукову роботу в архівах СБУ своїх областей. Автори книги окреслили перспективи нових досліджень, відкрили шлях до нових інтерпретацій та інновацій осмислення, наукових дискусій. Укладачів цього збірника О. Чепурка та Ю. Пахоменкова хочеться привітати з виходом книги і побажати продовжити пошукову роботу в архівосховищах із опрацювання документів, що зберігаються в галузевому Державному архіві СБУ, які містять справи, котрі стосуються діяльності провідників повстанського руху Придніпров'я (Митрофаненко, 2016: 230–231).

3. Верстюк В., Лупандін О. Сучасні інтерпретації революційної доби 1917–1921 рр. *Революційна доба 1917–1921 рр. у системі координат сучасної історіографії* : збірник наукових статей. Київ : Інститут історії України, 2020.
4. Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 рр. Харків : КСД, 2017. 400 с.
5. Власов В., Кульчицький С., Панарін С. Історія України: комплексне видання. Київ : Літера ЛТД, 2021. 512 с.
6. Ковальчук М. Битва двох революцій: Перша війна Української Народної Республіки з Радянською Росією. 1917–1918 рр. Т. 1. Київ : Видавничий дім «Стилос», 2015. 607 с.
7. Круцик Р. Народна війна. Путівник до експозиції. Київ : ТОВ «Дорадо друк», 2011.
8. Кульчицький С. Червоний виклик. Кн. 1. Київ : Темпора, 2013. 504 с.
9. Ковальчук М. Без переможців. Повстанський рух в Україні проти білогвардійських військ генерала А. Денікіна (червень 1919 р. – лютий 1920 р.). Київ : Стилос, 2012. 352 с.
10. Лободаєв В. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917–1918 рр. Київ : Темпора, 2010. 672 с.
11. Лободаєв В. Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 рр. На бій за волю перемога. Перемога через поразки. Україна у війнах і революціях 1914–1921 рр. Харків : КСД, 2016. С. 288–352.
12. Митрофаненко Ю. З приводу рецензії Д.В. Архирейського на книгу Ю. Митрофаненка «Українська отаманщина 1917–1918 рр.». *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження* : зб. наук. праць. Вип. 14. Дніпро : Ліра, 2016. С. 126–140.
13. Митрофаненко Ю., Цимлякова Т. Полк Січових Стрільців «Вільного козацтва» в подіях Української революції на Катеринославщині 1918–1919 рр. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження* : зб. наук. праць. Вип. 9. Дніпро : Видавництво Дніпропетровського національного університету, 2011. С. 175–182.
14. Митрофаненко Ю., Цимлякова Т. Роман Самокишин (Самокиш) у революційних подіях 1918–1919 рр. на Катеринославщині. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження* : зб. наук. праць. Вип. 9. Дніпро : Видавництво Дніпропетровського національного університету, 2007. С. 53–63.
15. Митрофаненко Ю. Селянський антибільшовицький рух (серпень – листопад). *Роки боротьби 1917–1922 рр. на Єлисаветчині. Український погляд. Рік 1920. Проти білих та червоних окупантів*. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2020. 276 с.
16. Митрофаненко Ю. Українська отаманщина 1918–1919 рр. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2016. 239 с.
17. Провідники повстанського руху Придніпров'я (за матеріалами органів державної безпеки) : збірник документів / упор. Ю. Пахоменков, О. Чепурко. Дніпро : Герда, 2021. 288 с.
18. Реєнт О, Рубльов С. Українські визвольні змагання. *Україна крізь віки*. Т. 10. Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 1999. 319 с.
19. Пиріг Р, Скальський В. Відновлена УНР: боротьба за збереження державності (грудень 1918–1921 рр.). Україна: нариси історії. Київ : Академперіодика, 2021. 620 с.
20. Степовий Ю. У Херсонських степах. Мюнхен : Культура, 1947. 129 с.
21. Степовий Ю. Отаман Степової дивізії. Київ : ТОВ «Основа-Принт», 2021. 271 с.
22. Тинченко Я. Лицарі Зимових походів 1919–1922 рр. Київ : Темпора, 2017. 760 с.
23. Турченко Ф. Історія України : підручник історії для 10 кл. Київ : Генеза, 2010. 353 с.
24. Солдатенко В. Режим отаманщини в УНР 1919 р: витоки, сутність, наслідки. Гілея. 2016. № 10. С. 46–60.
25. Україна. 1919 р.: М. Капустянський «Похід Українських армій на Київ і Одесу в 1919 р.» ; Є. Маланюк «Уривки зі спогадів». Документи та матеріали : документально-наукове видання / передм. Я. Тинченко. Київ : Темпора, 2004. 558 с.
26. Чекістське досє окупованої України : збірник документів. У 3 т. Т. 1 / Р. Круцик. Київ : Видавництво «Преса України», 2015. 992 с.
27. Щербатюк В. Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 рр.: українська історіографія. Київ : Наукова думка, 2012. 528 с.
28. Щербатюк В. Українська отаманщина 1918–1919 рр. – історична реконструкція одного з феноменів Української революції доби Директорії *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження* : зб. наук. праць. Вип. 14. Дніпро : Ліра. С. 141–146.

References:

1. Arkhireyskyi, D. (2016). Otamany revolyutsiyi. Shchodo vyznachennya sutnosti ukrayins'koyi otamanshchyny doby revolyutsiyi 1917–1921 rr. (na osnovi krytyky odnoymennoyi knyhy Yu. Mytrofanenka) [Atamans of the revolution. About the definition of the essence of the Ukrainian otamanschina of the period of revolution of 1917–1921 (on the basis of criticism of the book of the same book Y. Mitrofanenko)] : *Prydniprovyia historical and local lore research: collection science etc*. Vip. 14. D. : Lira, pp. 115–125. [in Ukrainian].
2. Bulanova, A. (2016). Povstans'kyu rukh Katerynoslavshchyny doby 1917–1921 rr. v otsinkakh predstavnykiv ukrayins'koyi emihratsiyi ta diaspory [The insurgent movement of Ekaterinoslav region from 1917 to 1921 in the assessments of representatives of the Ukrainian emigration and diaspora]. *Prydniprovyia: historical and local lore research* : coll. science etc. Vip. 14. D. : Lira, pp. 146–151. [in Ukrainian].
3. Verstyuk, V., Lupandin, O. (2020). Suchasni interpretatsiyi revolyutsiynoyi doby 1917–1921 rr. Revolyutsiyna doba 1917–1921 rokiv u systemi koordynat suchasnoyi istoriohrafiiyi : zbirnyk naukovykh statey [Modern interpretations of the revolutionary period of 1917–1921. The revolutionary period of 1917–1921 in the coordinate system of modern historiography. Collection of scientific articles]. K. : Institut History Ukraina. [in Ukrainian].
4. Vyna z derzhavoyu chy za derzhavu? Selyans'kiy povstans'kiy rukh v Ukrayini 1917–1921 rr. (2017) [War with the state or for the state? Peasant insurgent movement in Ukraine 1917–1921]. Kharkiv : KSD. 400 s. [in Ukrainian].

5. Vlasov, V., Kulchytsky, S., Panarin, S. (2021). Istoriya Ukrainy: kompleksne vydannya [History of Ukraine: a comprehensive edition]. K. : Litera LTD. 512 p. [in Ukrainian].
6. Kovalchuk, M. (2015). Bytva dvokh revolyutsiy: Persha viyna Ukrainy's'koyi Narodnoyi Respubliki z Radyans'koyu Rosiyeyu. 1917–1918 rr. T. 1 [The battle of two revolutions: The first war of the Ukrainian People's Republic with Soviet Russia. 1917–1918. T. 1]. K. : Vydavnychyy dim “Stylos”. 607 p. [in Ukrainian].
7. Krutsyk, R. (2011). Narodna viyna. Putivnyk do ekspozytsiyi. K. : TOV “Dorado druk” [People's War. Guide to the exhibition]. K. : Dorado Print Ltd. [in Ukrainian].
8. Kulchytsky, S. (2013). Chervonyy vyklyk. Kn. 1 [Red challenge. Book 1]. K. : Tempora, 504 s. [in Ukrainian].
9. Kovalchuk, M. (2012). Bez peremozhstiv. Povstans'kyi rukh v Ukraini proty bilohvardiy's'kykh viys'k henerala A. Denikina (cherven' 1919 – lyuty 1920 r.). K. : Stylos, 2012 [Without winners. Insurgent movement in Ukraine against the White Guard troops of General A. Denikin (June 1919 – February 1920)]. K. : Stylos, 352 s. [in Ukrainian].
10. Lobodaev, V. (2010). Revolyutsiyana stykhiya. Vil'nokozats'kyi rukh v Ukraini 1917–1918 rr. [Revolutionary element. Free Cossack movement in Ukraine 1917–1918]. K. : Tempora, 672 p. [in Ukrainian].
11. Lobodaev, V. (2016). Viyna z derzhavoyu chy za derzhavu? Selyans'kyi povstans'kyi rukh v Ukraini 1917–1921 rr. [War with the state or for the state? Peasant insurgent movement in Ukraine 1917–1921]. To fight for freedom victory. Victory through defeats. Ukraine in the wars and revolutions of 1914–1921. Kharkiv : KSD. P. 288–352. [in Ukrainian].
12. Mytrofanenko, Y. (2016). Z pryvodu retsenziyi D.V. Arkhireys'koho na knyhu Yu. Mytrofanenka “Ukrayins'ka otamanshchyna 1917–1918 rokiv” [Concerning D.V. Arkhireyskiy's review of Y. Mytrofanenko book “Ukrainian otamanshchina”]. *Prydniprovyia: historical and local lore research* : collection. science. etc. Vip. 9. D. : Dnipropetrovsk Publishing House Nat. Un-tu Science etc. Vip. 14. D. : Lira, p. 126–140. [in Ukrainian].
13. Mytrofanenko, Y., Tsymlyakova, T. (2011). Polk Sichovykh Stril'tsiv “Vil'noho kozatstva” v podiyakh Ukrainy's'koyi revolyutsiyi na Katerynoslavshchyni 1918–1919 [Regiment of Sich Riflemen “Free Cossacks” in the events of the Ukrainian revolution in the Ekaterinoslav region 1918–1919]. *Prydniprovyia: historical and local lore research* : collection. science etc. Vip. 9. D. : Dnipropetrovsk Publishing House Nat. Un-tu. P. 175–182. [in Ukrainian].
14. Mytrofanenko, Y., Tsymlyakova, T. (2007). Roman Samokyshyn (Samokysh) u revolyutsiynykh podiyakh 1918–1919 rr. na Katerynoslavshchyni [Roman Samokyshyn (Samokysh) in the revolutionary events of 1918–1919 in the Ekaterinoslav region of the Dnieper region]. *Prydniprovyia: historical and local lore research* : collection science etc. Vip. 9. D. : Dnipropetrovsk Publishing House Nat. Un-tu, p. 53–63. [in Ukrainian].
15. Mytrofanenko, Y. (2020) Selyans'kyi antybil'shovyt's'kyi rukh (serpen' – lystopad)[Peasant anti-Bolshevik movement (August – November)] / *Years of struggle 1917–1922 in Yelisyavetchyna. Ukrainian view. Year. 1920. Against the white and red occupiers*. Kropyvnytskyi : Imex-LTD. 276 p. [in Ukrainian].
16. Mytrofanenko, Y. (2016). Ukrayins'ka otamanshchyna 1918–1919 rr. [Ukrainian otamanshchyna 1918–1919]. Kropyvnytskyi : Imeks-LTD. 239 p. [in Ukrainian].
17. Providnyky povstans'koho rukhu Prydniprovyia (za materialamy orhaniv derzhavnoyi bezpeky) : zbirnyk dokumentiv (2021) [Leaders of the insurgent movement of the Prydniprovyia (according to the materials of state security bodies): a collection of documents] / emphasis. Y. Pakhomenkov, A. Chepurko. D. : Gerda, 288 p. [in Ukrainian].
18. Reient, O., Rublev, S. (1999). Ukrayins'ki vyzvol'ni zmahannya. Ukrainyina kriz' viky [Ukrainian liberation struggle. Ukraine through the ages] K. : Alternative Publishing House. 319 p. [in Ukrainian].
19. Pirig, R., Skalsky, V. (2021). Vidnovlena UNR: borot'ba za zberezhennya derzhavnosti (hruden'1918–1921). *Ukrayina: narysy istoriyi*. [Restored UNR: the struggle for the preservation of statehood (December 1918–1921)]. *Ukraine: essays on history*. K. : Akadempriodika. 620 s. [in Ukrainian].
20. Stepoviy, Y. (1947). V Kherson's'kykh stepakh [In the Kherson steppes]. Munich : Culture. 129 p. [in Ukrainian].
21. Stepoviy, Y. (2021). Otaman Stepovoyi dyviziyi [Ataman of the Steppe Division]. K. : Osnova-Print LLC. 271 p. [in Ukrainian].
22. Tinchenko, J. (2017) Lytsari Zymovykh pokhodiv 1919–1922 rr. [Knights of the Winter Campaigns 1919–1922]. K. : Tempora. 760 p. [in Ukrainian].
23. Turchenko, F. (2010) Istoriya Ukrainy : pidruchnyk istoriyi dlya 10 kl. [History of Ukraine. History textbook for 10th grade]. K. : Geneza. 353 s. [in Ukrainian].
24. Soldatenko, V. (2016) Rezhym otamanshchyn v UNR 1919 r: vytoky, sutnist', naslidky [Otaman regime in the UNR in 1919: origins, essence, consequences]. *Gilea*. № 10. P. 46–60. [in Ukrainian].
25. Ukrayina. 1919 r.: M. Kapustyans'kyi “Pokhid Ukrainy's'kykh armiy na Kyiv – Odesu v 1919 rotsi”. Y. Malanyuk “Uryvky zi spohadiv”. Dokumenty ta materialy : dokumental'no-naukove vydannya / Peredm. Ya. Tynchenko. (2004). [Ukraine. 1919: M. Kapustyansky “March of the Ukrainian armies on Kiev – Odessa in 1919”. E. Malanyuk “Excerpts from memories”. Documents and materials: Documentary-scientific edition] / Foreword J. Tinchenko. K. : Tempora. 558 s.
26. Chekists'ke dos'ye okupovanoyi Ukrainy. Zbirnyk dokumentiv: u 3 t. (2015). [Chekist dossier of occupied Ukraine. Collection of documents: in 3 vols. Vol. 1] / R. Krutsyk. K. : Vydavnytstvo Presa Ukrainy. 992 p. [in Ukrainian].
27. Shcherbatyuk, V. (2012). Selyans'kyi povstans'kyi rukh v Ukraini 1917–1921 rokiv: ukrayins'ka istoriografiya [Peasant insurgent movement in Ukraine 1917–1921: Ukrainian historiography]. K. : Naukova dumka. 528 s. [in Ukrainian].
28. Shcherbatyuk, V. (2016). “Ukrayins'ka otamanshchyna 1918–1919 rokiv” – istorychna rekonstruktsiya odnogo z fenomeniv Ukrainy's'koyi revolyutsiyi doby Dyrektoriyi [“Ukrainian Otamanshchyna 1918–1919” – a history reconstruction one of one of the phenomenon of the Ukrainian revolution of the period of the Directory]. *Prydniprovyia historical and local lore research* : collection science etc. Vip. 14. D. : Lira, p. 141–146. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 06.12.2021.
The article was received 06 December 2021.